

Landelijke Dag 1999

Op zaterdag 27 november 1999 organiseerden, Sovon Vogelonderzoek Nederland (Sovon), de Nederlandse Ornithologische Unie (NOU) en Vogelbescherming Nederland (VBN) de jaarlijkse Landelijke Dag in De Flint te Amersfoort. Deze dag stond in het teken van eerdere Herman Klomp-prijs 'winnaars'. Hieronder volgen de samenvattingen van de gehouden lezingen.

Het verslag van de landelijke Dag 2000 verschijnt in nummer 4.

Atlasproject broedvogels... laatste loodjes en spannende resultaten

Jan Willem Vergeer (Sovon)

Twee van de drie veldwerkjaren van het nieuwe atlasproject voor broedvogels zijn alweer achter de rug. Ongeveer tweederde van de 1681 atlasblokken zijn inmiddels onderzocht, we liggen dus keurig op schema. Al die noeste telarbeid levert nu al een forse hoeveelheid spannende informatie op. Zo leveren de verzamelde uur rondes in de kilometerhokken een steeds beter beeld op van de relatieve dichtheid van met name de 'gewone' broedvogels. Echt 'gewoon' blijken die soorten zeker niet overal te zijn, getuige bij voorbeeld de wel erg minimale presentie van de Veldleeuwerik in grote delen van het land. Het puntonderzoek levert bij tellers de meeste vraagtekens op: "Waarom die vijf-minuten tellingen, wat levert dat nou op?". De kaarten van wijdverbreide soorten als Merel en Kievit geven daarop een duidelijk antwoord: waar de atlasblokkenkaart nog een erg gelijkmatig beeld vertoont, springen de beste regio's er op de puntenkaart meteen uit. De schattingen van het totaal aantal paren per blok voor de wat schaarsere soorten leveren ook mooie resultaten op. Zo komen de beste blokken voor de Grutto (en de wel erg povere aantallen in het zuiden en oosten) er duidelijk uitrollen. Onze ervaring is inmiddels: wie eenmaal een paar van die kaarten gezien heeft, wil eigenlijk de hele set bekijken. Wel, daarvoor moeten we nog een paar jaartjes geduld hebben. Datzelfde geldt trouwens voor de vergelijkingskaarten. Daarop is het verschil in verspreiding ten opzichte van de oude broedvogelatlas terug te vinden. De resultaten zijn soms ronduit spectaculair. Wat te denken van een soort als de Nachtegaal, die in het westen dui-

delijk terrein wint, terwijl hij in het oosten is weggevaagd?

De waarde van het atlasproject wordt met elk ingevuld atlasblok duidelijker. Daarom is het ook zo belangrijk, dat volgend jaar het ontbrekende derde deel onderzocht gaat worden. Het zou immers zonde zijn als we straks een atlas met een paar witte vlekken moeten presenteren. In regio's waar nog weinig telwerk is gedaan, zullen speciale atlascampen en -excursies worden georganiseerd. Iedere goede vogelaar kan daaraan meedoen. Hopelijk voelen velen van u zich aangesproken!

Over Bosuilen en hun lastige burens

Fred Koning

In de Amsterdamse Waterleidingduinen bij Zandvoort (NH) vestigde de Bosuil zich in 1961, waarna de soort zich snel uitbreidde en de populatie zich uiteindelijk stabiliseerde rond 20 paar. In theorie kan ieder paar 5 eieren leggen en zouden ze gezamenlijk 100 jongen per jaar kunnen grootbrengen. De praktijk leert echter dat dit aantal varieert tussen de 0 en 40 jongen. Van de aanwezige paren broedt een aanzienlijk deel niet ieder jaar en ook de voedselsituatie is er oorzaak van dat gemiddeld slechts 2,8 ei wordt gelegd, waaruit per succesvol legsel 2,1 jong wordt grootgebracht. In de loop van de 40-jarige studie zien we de jongenproductie sterk teruglopen. De legselgrootte daalde nauwelijks, maar de grootste verliezen traden op door het mislukken van de legsels. Oorzaak: de Kauw die de bosuilenwoningen kraakte. Dit was zo ernstig dat de populatie van 20 paar Bosuilen slechts 5 tot 10 jongen per jaar grootbracht. Pogingen de nestkrakers te weren mislukten. De oplossing kwam letterlijk uit de (oostelijke) hemel vallen: de Havik koloniseerde het duin en spoedig werden de Kauwen grotendeels uitgeroeid. De Bosuilen brachten weer meer jongen groot. De schijn bedriegt echter want de jongen vliegen nu weliswaar uit, maar ringresultaten tonen aan dat velen het slachtoffer worden van de Havik. Deze predator heeft een zeer grote invloed op de populatie Bosuilen. Van een 'uilen exporterend' gebied werd het gebied afhankelijk van immigratie!

Hoeveel perspectief heeft de Grauwe Kiekendief als Nederlandse broedvogel?

Ben Koks

Grauwe Kiekendieven zijn (helaas) zeer goede indicatoren voor de wijze waarop het Nederlandse landschap is aangepast aan de wensen van de tijd. Met het verdwijnen van extensief gebruikte weidse landschappen verdween ook een aanzienlijk deel van de vogelsoorten die in dit landschap thuishoorden. Het Brabants veenlandschap heeft plaatsgemaakt voor intensieve landbouw en parkachtige natuur, de duinen en waddeneilanden zijn zo langzamerhand geoptimaliseerd voor de opvang van honderdduizenden toeristen, de laagveenmoerassen in de kop van Overijssel en Friesland beginnen op bossen te lijken en ook het open cultuurland staat onder zware druk. Maar door de ontwikkeling van 'nieuw land' was er in de jaren zeventig en tachtig een opleving van de soort als broedvogel. Dankzij het werk van Menno Zijlstra van de voormalige Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (RIJP) werd deze spectaculaire ontwikkeling van de roofvogelstand in zowel Oostelijk als Zuidelijk Flevoland nauwgezet vastgelegd. Het bijzondere aan de situatie in Flevoland was het veelvuldig broeden in jonge bosaanplant. Naarmate deze bosaanplanten geschikter raakten voor Wielewalen en Appelvinken werden de laatste broedparen naar het open agrarische cultuurland gedrongen. Aangezien het Flevolandse akkerland zeer intensief wordt benut, bleek het voor alle drie de soorten kiekendieven een hopeloze strijd tegen uitsterven. Zo werd in een artikel in *Limosa* uit 1992 gerept over de 'teloorgang van de Grauwe Kiekendief als broedvogel in Nederland'.

In 1989 werd door de EU een (meerjarige) braaklegging ingesteld waarbij boeren tegen vergoeding land uit de productie konden nemen. In de Graanshuur van Nederland, het Groninger Oldambt, is hiervan grootschalig gebruik gemaakt: in 1990-93 werd daar zo'n 10-12 000 ha landbouwgrond van de ene op de andere dag braakgelegd. De effecten logen er niet om: veel roofvogels en uilen profiteerden van het enorme aanbod aan Veldmuizen en broedvogels als Kwartel en Veldleeuwrik namen toe. Het meest bijzondere was echter de opleving van het aantal broedende Grauwe Kiekendieven in de voormalige Dollardpolders. Het goede muizenaanbod in combinatie met voldoende gewassen waar de soort in kan broeden, waren de sleutelfactoren die uiteindelijk tot de verrassende comeback hebben geleid. Er zijn aanwijn-

gen dat deze vogels deel uitmaken van een populatie die in Zuid-Denemarken begint en via de Noord-Duitse deelstaten Sleeswijk-Holstein en Nedersaksen in Nederland uitdooft. De grootschalige braaklegging in Groningen verschaftte de soort de gelegenheid om weer enigszins vaste voet op Nederlandse bodem te krijgen.

De Grauwe Kiekendief broedt vooral in akkergrassen, met name luzerne en wintergranen. Een probleem is echter dat deze gewassen worden geoogst op een moment dat de vogels eieren hebben (luzerne) of de jongen nog niet kunnen vliegen (koolzaad, wintergraan). Zonder nestbescherming zouden deze vogels het niet redden en zou de reproductie ontoereikend zijn. De hamvraag is echter of nestbescherming het enige antwoord is dat kan verklaren waarom er ondanks het verdwijnen van de meerjarige braaklegging, nog steeds Grauwe Kiekendieven in Nederland tot broeden komen. Ringwaarnemingen laten zien dat er de laatste jaren bijzonder weinig vogels met Nederlandse ringen zijn waargenomen, ondanks de toegenomen ringinspanning. In 1998 en 1999 zijn echter wel vogels gezien die een Duitse ring droegen. Een Nederlandse vogel werd in Sleeswijk-Holstein in de broedtijd teruggemeld. Het ziet er dus naar uit dat wij vogels voor de Duitse markt produceren en dat Duitsers het kennelijk goed toeven vinden in de graanakkers van het Oldambt.

Raadsels rond de Wespendief

Rob G. Bijlsma

Bijna alle facetten uit het leven van een Wespendief roepen vragen op. Zelfs de basale parameters zijn slecht bekend: broeddichtheid, broedfrequentie, leeftijd waarop voor het eerst tot broeden wordt overgegaan, broedsucces, levensverwachting, mate van afhankelijkheid van wespenbroed als voedselbron, ruicyclus en habitatkeus. Doordat de soort zich moeilijk kwantitatief laat bestuderen, zijn vele opgaven uit de literatuur bovendien niet zonder meer betrouwbaar.

Op de ZW-Veluwe (11 000 ha) werd de soort onderzocht in 1973-99 en in Drenthe (11 300 ha, samen met Willem van Manen) in 1990-99. In beide gebieden was de stand min of meer stabiel, wat zou kunnen duiden op een verzadigde populatie. Fluctuaties waren te herleiden tot methodologische problemen onder invloed van weer en voedselaanbod. Het aandeel paren dat tot broeden overgaat, varieerde op de Veluwe van 39-74% (gemiddeld 67% over 319 paren); in Drenthe van 28-50% (ge-

middeld 42% over 151 paren). Een aanzienlijk deel van de populatie keert dus jaarlijks terug uit Afrika maar gaat niet tot broeden over. Waarom elk jaar zo'n lange reis gemaakt zonder zelfs maar een poging tot broeden te ondernemen? Wat zijn bovendien de keuzes van een insecteneter die half mei op de broedplaatsen terugkeert en daar op dat moment nauwelijks aanwijzingen heeft over de wespenstand, zijn hoofdvoedsel? Immers, koninginnen zijn in mei -op zijn vroegst- net begonnen met het stichten van een nieuw volk. Pas nadat ze de eerste set werksters (5-7) zelf heeft grootgebracht, begint de arbeidsverdeling (koningin blijft permanent in nest en legt eieren, de werksters verzorgen de larven en halen voedsel) zich af te tekenen en nemen de vliegactiviteiten rond het nest toe. Met vorderend seizoen wordt het wespennest steeds groter en komt een stroom van in- en uitvliegende werksters op gang. In mei is daar echter nog geen sprake van, en moeten Wespendienven volstaan met andere insecten, kikkers en nestjonge vogels. Toch lijken Wespendienven niet geheel willekeurig met de eileg te starten. In warme en droge meimaanden zijn de paren namelijk significant vroeger met de eileg dan in koude en natte meimaanden. Hoewel de weersomstandigheden in mei geen zekerheid bieden over de aantallen en omvang van wespennesten in de zomer (daarbij spelen veel meer factoren een rol, waaronder het weer in de voorafgaande winter), is het wel zo dat koninginnen minder energie hoeven te verspillen tijdens warm en droog weer. Wespen moeten hoge energiekosten maken om te vliegen bij temperaturen lager dan 15°C. De ontwikkeling van een kolonie gaat sneller en de werksters worden gemiddeld groter bij warm weer. De temperatuur en neerslag in mei zijn dus niet zulke slechte indicatoren voor de toekomstige ontwikkeling van het hoofdvoedsel. Dat blijkt ook wel uit de correlatie tussen de wespenindex (relatieve maat voor de talrijkheid van sociale wespen in juli en augustus, op een schaal van 1-5) en het legbegin van Wespendienven.

Hoe belangrijk zijn die wespen eigenlijk voor Wespendienven? Uit alles blijkt: zeer belangrijk. In wespenrijke jaren is het gemiddelde aantal uitvliegende jongen per paar groter dan in wespenarme jaren. Met een toenemend aantal raten op de nesten neemt ook het percentage succesvolle paren toe en de jongen vliegen in een betere conditie uit (en eerder; dus een langere periode van ouderzorg en een langere leerschool vóór de wegtrek). Aan de hand van ringgegevens moet nog worden getest of dergelijke jongen ook betere overlevings-

kansen hebben. In de jaren zeventig hadden Wespendienven nog een uitstekend substituuut voor wespen in wespenarme jaren: nestjonge Houtduiven. Echter, het verdwijnen van graanbouw op de Nederlandse zandgronden (ten faveure van maïs) heeft de stand van de Houtduif meer dan gereduceerd, de broedkolonies doen verdwijnen en het broedseizoen naar voren geschoven (niet meer massaal in juli-september). Dit verklaart ook waarom Wespendienven in het extreem wespenarme 1997 hun slechtste broedseizoen in 30 jaar beleefden. In heel Nederland vlogen waarschijnlijk niet meer dan 50 jongen uit, en bovendien in de slechtst denkbare conditie (getuige de aanvoer van uitgeputte vogels in asiels over het hele land).

Kan wadvogelsex worden beïnvloed door de schelpdiervisserij in de Waddenzee?

Theunis Piersma (NIOZ / RUG)

Trekkende steltlopers hebben een kwetsbare levenscyclus. In hoog tempo bewegen ze zich van plek naar plek, plaatsen die soms duizenden kilometers uit elkaar liggen. Ze broeden in de noordpoolstreken en overwinteren in veel gevallen in de tropen; soms zelfs in de buurt van de zuidpool. Trekkende steltlopers hebben haast. Als er ergens in de jaarcyclus 'iets' mis gaat dan kan dit later in de jaarcyclus, en op ver verwijderde plekken, consequenties hebben. Omdat trekkende steltlopers vele jaren leven en kunnen reproduceren, zullen ze als ze 'problemen' tegen komen eerder afzien van investeringen in het zomerkleed dan in investeringen in de vetvoorraad (aangezien hun overleving direct van die energie-reserves afhangt). Omgekeerd kan het zijn dat het zomerkleed door ons gebruikt kan worden als maat voor de vitaliteit van wadvogelpopulaties! Met een opvallend gekleurd zomerkleed kunnen individuele lange afstandstrekkingen laten zien dat ze 'hele goede trekkers' zijn, en dus een aantrekkelijke partner.

Kanoeten van de Afro-Siberische broedpopulatie verblijven twee keer per jaar korte tijd in de Waddenzee. Afhankelijk van het aanbod van kleine schelpdieren zoals mosseltjes, kokkeltjes en nonnetjes, zijn ze in beide perioden bezig met opvetten voor 4000-5000 km lange vluchten. Volgens tellingen op de West-Afrikaanse overwinteringsgebieden is deze populatie Kanoeten sinds 1980 met haast de helft afgenomen. De afgelopen zomer constateerden we dat de Afro-Siberische Kanoeten slecht in de zomerkleedveren zaten, wat aanduidt dat er ergens in de jaarcyclus problemen

zijn. Nederland kan daaraan een bijdrage hebben geleverd aangezien de bestanden aan kleine schelpdieren in de Waddenzee de laatste 10 jaren op veel plekken nogal wat kleiner zijn geworden. Het is zeer waarschijnlijk dat o.a. de mechanische schelpdiervisserij daar debet aan is.

The fourth dimension: telemetry and current studies of birds of prey.

R.E. Kernward (Institute of Terrestrial Ecology, Dorset, UK)

Van deze lezing hebben wij helaas geen samenvatting ontvangen.

Vogels en vrouwen: een eeuw in vogelvlucht

Tom van der Have (VBN)

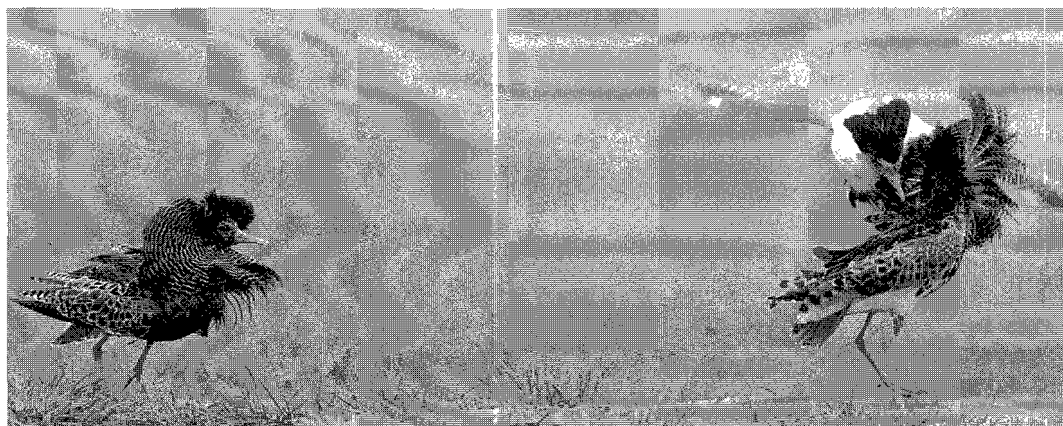
Van diverse vogelsoorten is de aantalsontwikkeling in de afgelopen eeuw inmiddels gereconstrueerd door een aantal eminente Nederlandse ornithologen. Deze vogelsoorten zijn onder te verdelen in winnaars, verliezers en soorten waarvan het voortbestaan zal afhangen van direct menselijk ingrijpen. De factoren die in belangrijke mate deze trends hebben bepaald, zijn in vogelvlucht besproken. Een goed begrip van de oorzaken van aantalsveranderingen is essentieel voor het ontwikkelen van efficiënte beschermingsmaatregelen, landelijk én wereldwijd. Bijzondere aandacht is gegeven aan de rol van vrouwen in de Nederlandse ornithologie en vogelbescherming in het bijzonder. Tevens zijn enige trendmatige voorspellingen gedaan over de aantalsontwikkelingen van vogels in de komende eeuw, de kennis daarover en de mo-

gelijke rol van vrouwen daarin. Het voorkomen van uitsterven van vogelsoorten wereldwijd zal vrijwel zeker een onverminderde inzet vragen van vrijwilligers, beschermers en onderzoekers binnen én buiten Nederland. Vogels zijn immers grenzeloos.

Voorjaartrek van Kemphanen in Friesland, analyse gewichtsverandering en opmerkelijke rui naar broedkleed

Joop Jukema

Landelijk gezien is Friesland een belangrijk doortrekgebied voor de Kemphaan. Met de voorjaartrek kunnen de aantallen oplopen tot 5000 vogels. Van de doortrekkende Kemphanen zijn een groot aantal gevangen en geringd ten einde informatie te krijgen over biometrie, gewichtsverandering, sexratio en ruischema van het broedkleed. De gewichtsanalyse toont een onderbreking, wat zou kunnen wijzen op doortrek van twee verschillende populaties: een NW-Europese en een West-Siberische broedpopulatie. Ook de biometrische afmetingen doen het doortrekken van twee populaties vermoeden. Onder de doortrekkende Kemphanen vinden we een opmerkelijke scheve sexratio. Ringvangsten geven een percentage van 80% mannetjes, hetgeen overeenkomt met de 70% uit tellingen. Vermoedelijk hebben de vrouwtjes een trekroute die meer via Centraal-Europa verloopt. Van het broedkleed zijn per individu veermonsters genomen, waarbij drie verschillende veertypen konden worden onderscheiden. Naast het winterkleedveertje en doortrekkleedveertje (bij mannetjes kraagveren) is er een derde type veer herkenbaar: het dwarsgestreept veertje dat geruid wordt

Kemphanen (Piet Munsterman) *Ruff Philomachus pugnax*.

in het overwinteringsgebied in de periode januari en februari. De rui van het dwarsgestreepte veertje heeft in de terminologie van de lichaamsrui al voor veel verwarring gezorgd, waarbij auteurs het bijvoorbeeld vermelden als een tweede rui naar winterkleed of een eerste rui naar het broedkleed. Zeer waarschijnlijk is het dwarsgestreepte veertje in het verre verleden het oorspronkelijke broedkleedveertje geweest, maar zijn later door de sterke selectiedruk de opvallende, kleurrijke kraagveren ontwikkeld.

Een Schotse armada: de Nederlandse Noordzee als kraamkamer voor Zeekoeten

Kees (C.J.) Camphuysen (NIOZ / CSR Consultancy)

Zeekoeten broeden in grote kolonies op steile rotsen, vooral in het noordwestelijke deel van de Noordzee. Het legsel bestaat uit één enkel ei dat gedurende ruim een maand en door beide ouders bij toerbeurt wordt bebroed. Voor het jong worden visjes aangevoerd van zee (één per keer), opnieuw door beide ouders. Na ongeveer 3 weken, wanneer het jong nog volledig met dons overdekt en nog maar half zo klein is als een oude vogel, lokken de ouders het kuiken mee naar zee. Het mannetje zwemt weg met het jong en steekt de Noordzee over. Het vrouwtje neemt verder geen deel meer aan de opvoeding en blijft achter in het broedgebied. Onderwerp van deze voordracht was de vraag: "Wat beweegt Zeekoeten om met hun kuiken de Noordzee over te zwemmen?". Hiertoe is een samenvatting gepresenteerd van de broedbiologie van Zeekoeten en zijn nieuwe, op zee verzamelde gegevens gebruikt om een verklaring te zoeken voor deze jaarlijkse armada van kuikens.

Twee belangrijke factoren spelen een rol in alle stadia van het opgroeien, zowel op de kolonie als later op zee: het risico van predatie en de (on)mogelijkheden van voldoende aanvoer van voedsel voor het jong (provisie). Op de kolonie leidt de snel toenemende voedselbehoefte van het jong tot een steeds frequentere afwezigheid van beide ouders (voedselvluchten), vooral in jaren wanneer het

voedsel niet dichtbij de kolonie te halen is. De kuikens op de klippen lopen bij afwezigheid van de ouders een groot gevaar om aan Slechtvalken, meeuwen of kraaien ten prooi te vallen. Nog afgezien van dit toenemende predatierisico zijn de ouders al snel niet eens meer in staat om voldoende voedsel aan te vliegen; de groeicurve van het kuiken buigt af na ongeveer 2,5 week. Wat er vervolgens op zee plaatsvindt, is lang een mysterie geweest omdat weinig onderzoekers de moeite namen de vogels daar te volgen. Toch is het uiteindelijke 'broedsucces' (het aantal vliegvlugge jongen) daarmee onbekend. Het jong krijgt pas op een leeftijd van 50-70 dagen een volledig verenpak en wordt al die tijd door een oudere vogel begeleid. Recente waarnemingen op zee hebben een tipje van de sluier opgelicht. Een overzicht is gegeven van de voedselbeschikbaarheid, het foerageergedrag en de predatierisico's waarmee vader en kuiken op weg naar 'de overkant' worden geconfronteerd.

Rob Bijlsma, Doldersummerweg 1, 7983 LD Wap-se

Kees Camphuysen, Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee / CSR Consultancy, Ankerstraat 20, 1794 BJ Oosterend Texel

Tom van der Have, Vogelbescherming Nederland, Driebergseweg 16c, 3708 JB Zeist

Joop Jukema, Haerdawei 44, 8854 AC Oosterbierum

Ben Koks en Jan Willem Vergeer, Sovon Vogelonderzoek Nederland, Rijksstraatweg 178, 6573 DG Beek-Ubbergen

Fred Koning, Belkmerweg 37, 1754 GC Burgerbrug

Theunis Piersma, Rijksuniversiteit Groningen / Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee, Postbus 59, 1790 AB Den Burg Texel